

Фактори природоохоронної діяльності у прикордонному суспільно-географічному комплексі

Одним з найважливіших прийомів суспільно-географічних досліджень є виявлення й аналіз факторів, які визначають формування, територіальну організацію і розвиток суспільно-географічних комплексів (СГК) різних видів і рівнів, окремих сфер, галузей виробництва, видів діяльності і т. д. Спроб виділити чинники, які впливають на характер і напрямки природоохоронної діяльності (ПОД) певного регіону (в тому числі і прикордонного) досі не робилось. Виділення таких чинників дає змогу більш глибоко зрозуміти суть і особливості, окреслити конкретні завдання і напрямки ПОД у прикордонному СГК. Для більшої повноти висвітлення проблеми слід наголосити, що під природоохоронною діяльністю розуміється особливий вид людської діяльності, спрямований на раціональне використання природних ресурсів, запобігання та ліквідацію шкоди навколишньому середовищу, заподіяної внаслідок антропогенної діяльності та природних катастроф, з метою забезпечення екологічної рівноваги та поліпшення якості довкілля.

Усі фактори, які впливають на напрямки та інтенсивність ПОД, доречно розділяти на дві типологічні групи за їх відношенням до компонентів СГК: **природно-географічні** та **суспільно-географічні**. Деякі автори, підкреслюючи наростаючі масштаби залучення природної складової до процесу суспільного виробництва, розглядають навколишнє природне середовище не як фактор, а як метаінфраструктуру сучасного виробництва [11]. Таке трактування природно-географічних факторів позбавляє природокористування раціоналістичного підходу і є неприпустимим з точки зору наболілої природоохоронних проблем.

З іншої сторони фактори ПОД можна систематизувати за відношенням до координаційної структури суспільства на **об'єктивні** та **суб'єктивізовані**. До об'єктивних у широкому розумінні слід віднести об'єктивну дійсність, загальний стан речей у природному середовищі і у людському суспільстві. Існування суб'єктивізованих факторів зумовлене здатністю людського суспільства здійснювати активну діяльність, координувати відношення у СГК. Відповідно до цього до групи об'єктивних факторів відносимо стан середовища. Загальне середовище життя слід розділяти на природне і суспільне. При характеристиці стану природного середовища як об'єктивного фактору ПОД у прикордонному обласному СГК слід враховувати такі аспекти (природно-географічні фактори):

- 1) стійкість екосистем до зовнішніх (в тому числі антропогенних) впливів;
- 2) особливості природних умов території, що розглядається (геолого-морфологічні, гідрологічні, кліматичні та ін.);
- 3) територіальна диференціація природно-ресурсного потенціалу [9].

Під станом суспільного середовища розуміється сукупність суспільних явищ та процесів, які зумовлюють характер відносин між природою та людським суспільством і, відповідно, визначають напрямки ПОД. Для здійснення ПОД вирішальну роль відіграють такі характеристики стану суспільного середовища (суспільно-географічні фактори):

- 1) тип і характер минулої та сучасної системи господарювання, екологічне минуле суспільства;
- 2) соціально-демографічна ситуація (екологічна культура, рівень життя, природний приріст населення регіону та ін.);
- 3) система розселення населення;

4) рівень розвитку, структура та територіальна організація господарства (з позицій науково-технічного прогресу, напрямків природокористування, екологізації виробництва, сформованості і розвиненості екологічної інфраструктури й ін.);

5) нормативно-правова база ПОД та ефективність механізмів її реалізації;

6) рівень науково-теоретичного обґрунтування та інформаційного забезпечення ПОД;

7) рівень розвитку прикордонного (міжнародного) співробітництва в сфері ПОД.

Загальну систему факторів, які визначають характер і напрямки ПОД, можна зобразити схематично (Рис.1).

Перераховані природно-географічні і суспільно-географічні об'єктивні фактори ПОД в кінцевому рахунку спричиняють до формування в рамках конкретного регіону потенційного екологічного стану, який можна розглядати як загальний вихідний фактор ПОД. Вживання терміну **потенційний екологічний стан** у даному випадку є, на нашу думку, необхідним, оскільки врахування лише “видимих” екологічних проблем при здійсненні ПОД не дає змоги відвернути назріваючі конфліктні ситуації, попередити їх прояв. Очевидно, що передбачення та прогнозування екологічного стану є дуже складним завданням. Його розв'язання вимагає докладного і глибокого аналізу усіх нижченаведених чинників, які впливають на формування екологічного стану.

Першим серед об'єктивних природно-географічних факторів ПОД слід виділити **особливості природних умов** прикордонного СГК. Природні умови формують складну систему прямих і побічних взаємозв'язків між компонентами СГК. Вони є визначальним чинником формування стійкості геосистеми. Достатня зволоженість території, оптимальний тепловий, світловий, гідрологічний режим, рельєф, родючі ґрунти, висока густина рослинного покриву (в тому числі і лісистість) є важливими передумовами функціонування досить стійкої до зовнішніх геофізичних та антропогенних впливів геосистеми. Геологічна будова поряд з рельєфом і кліматичними особливостями обумовлює територіальну диференціацію таких геопроцесів як заболочування, дефляція, механічна та фізична суфозія, інші напрямки ерозійної діяльності, що вступає у протиріччя з економічними інтересами суспільства і призводить до активізації людської діяльності по їх усуненню (послабленню), а відтак і появу численних екологічних порушень. Крім того природні умови значно впливають на рівень розвитку, територіальну організацію, структуру господарства регіону, чим здійснюють опосередкований вплив на характер і гостроту екологічних порушень і проблем, напрямки й інтенсивність природоохоронних заходів.

Вирішальну роль серед природно-географічних об'єктивних факторів у формуванні еколого-географічної ситуації регіону відіграє **стійкість екосистем** (природних комплексів) до зовнішніх впливів. Під стійкістю розуміється здатність систем зберігати якісно визначений стан протягом відносно тривалого проміжку часу. Питання стійкості екосистем вивчене недостатньо. Однозначно можна стверджувати про існування екологічної рівноваги у природних комплексах усіх ієрархічних рівнів, неприпустимість і катастрофічність довготривалого її порушення у глобальних масштабах, існування певного діапазону допустимих антропогенних змін у екосистемах (екологічний резерв екосистеми [7, 8], зона толерантності екосистем [2], екологічний потенціал [10]). Методів фізико-математичної оцінки екологічного резерву екосистем різного типу поки що немає. У багатьох випадках він оцінюється інтуїтивно, “на око”, або взагалі не береться до уваги. Такими видатними російськими вченими як Реймерс Н.Ф., Горшков В.Г., Кондратов К.Я. і ін. здійснене більш глибоке дослідження принципів екологічної стійкості (рівноваги) екосистем [3, 5, 4], їх структури та динаміки, робиться спроба синтезу законів, закономірностей та принципів функціонування екосистем [12], чим створюється суттєве підґрунтя для подальших, більш ґрунтовних фізико-математичних досліджень стійкості природних комплексів до антропогенних навантажень.

Значним досягненням можна вважати створення нової концепції, згідно якої вирішальну роль у стійкості екосистем всіх рівнів відіграє біота [5]. Фізично і хімічно стійкий стан рівноваги екосистем досягається шляхом реалізації принципу Ле Шател'є [3]. Він полягає у тому, що ріст концентрації неорганічних речовин у навколишньому середовищі сукупність усіх біологічних організмів (біота) компенсує шляхом переведення цих речовин у малоактивні органічні форми, а через розкладення органічних речовин, в разі необхідності, вона збільшує концентрацію неорганічних, змінюючи розімкнутість біогеохімічних кругообігів. Очевидно, що компенсація збурень біоти і навколишнього середовища, тобто виконання принципу Ле Шател'є, можливе лише до деякого порогового значення рівня збурення.

Ще одним важливим об'єктивним природно-географічним фактором, який опосередковано впливає на ПОД є **природно-ресурсний потенціал території** (ПРП) досліджуваного СГК, його територіальна диференціація. У широкому значенні словосполучення “природно-ресурсний потенціал” охоплює всю сукупність розвіданих природних ресурсів досліджуваної території, що розглядається як їх певний комплекс. Більш конкретним є розуміння ПРП як сукупної продуктивності природних ресурсів території, що є основою виробничої діяльності людей, задоволення їх безпосередніх і опосередкованих потреб [6]. До числа головних природних ресурсів, які все більш використовуються людиною, відносяться мінеральні, земельні, лісові, водні, рекреаційні. Розподіл цих ресурсів по території прикордонного СГК адміністративної області, їх обсяги прямо впливають на характер господарської діяльності окремих районів, тип природокористування, що породжує регіональні особливості екологічних наслідків антропогенної діяльності і, в свою чергу, ПОД.

Першим серед об'єктивних **суспільно-географічних факторів** ПОД у прикордонному СГК слід виділити **тип і характер минулої і сучасної системи господарювання**, а також тісно з цим пов'язане екологічне минуле суспільства. Для повного розкриття впливу даного фактору на ПОД важливо в історичному аспекті простежити умови формування і розвитку господарства конкретного регіону з позицій рівня розвитку всього господарського комплексу та окремих галузей виробництва, їх впливу на потенційний екологічний стан території на певних історичних етапах, виникнення кризисних і катастрофічних ситуацій. Так, територія України постійно входила до складу різних державних утворень, що проводили різну економічну і екологічну політику на підлеглих українських землях, а це, в свою чергу, відбивалось на інтенсивності та напрямках здійснення ПОД (чи її відсутності). Особливо це стосується прикордонних регіонів, які неодноразово історично змінювали свою політико-територіальну приналежність.

Наступним фактором ПОД є **соціально-демографічна ситуація** у прикордонному обласному СГК. Сюди відносимо екологічну культуру і свідомість населення, темпи природного приросту, матеріальний рівень життя і ін. Звичайно, усвідомлення членами суспільства актуальності екологічних проблем, необхідності їх розв'язання, рівень занепокоєння долею майбутніх поколінь є чи не найважливішим фактором здійснення ПОД. Високо екологічно освічене та свідоме населення займає активну громадську позицію, беручи участь у діяльності громадських екологічних організацій, партій і рухів, тиснучи на органи влади та безпосередньо на суб'єкти господарювання з метою примусити їх активізувати ПОД. Очевидно й те, що у випадку матеріального зубожіння людей рівень їх стурбованості екологічними проблемами буде невеликим; на перше місце виходять проблеми матеріального достатку. Важливе і в майбутньому зростаюче значення для глобальної екологічної політики відіграватиме такий демографічний показник як природний приріст населення.

Відособлено слід розглянути такий соціально-географічний фактор як **система розселення населення** досліджуваного СГК. Епіцентри найбільшого антропогенного впливу на навколишнє природне середовище – населені пункти і їх агломерації. Населені пункти – це не лише ареали розміщення населення, сама присутність якого пов'язана з використанням

природних компонентів, але й місця зосередження виробничої діяльності. Територіально-виробничі комплекси у вигляді взаємозв'язаних підприємств і їх виробничої інфраструктури, включаючи транспорт, також виступають і споживачем природних ресурсів, і основним забруднювачем навколишнього середовища.

Наростаючий процес урбанізації і відповідна концентрація виробництва у міських поселеннях супроводжуються постійним зростанням антропогенного навантаження на природне середовище найперше міських територій, а також на місцевість, що їх оточує. Все це зумовлює проблеми раціоналізації територіальної організації населення, раціоналізації природокористування і, звичайно, інтенсифікації ПОД [14].

Рівень розвитку, структура та територіальна організація господарства СГК будь-якого рівня визначають характер і силу впливу виробничих процесів на стан навколишнього природного середовища. Різні галузі виробництва в міру своїх технологічних і інших особливостей по-різному впливають на навколишнє середовище, що спонукає до структурного аналізу господарства області, виділення галузей спеціалізації, основних напрямків природокористування та землекористування. Важливо при характеристиці даного фактору ПОД у прикордонному СГК простежити рівень впровадження у суспільне виробництво досягнень науково-технічного прогресу (НТП), який передбачає не лише нарощування та інтенсифікацію виробництва, а й раціоналізацію природокористування шляхом використання альтернативних видів енергії, запровадження ресурсозберігаючих технологій, всебічну екологічну конверсію виробництва. ПОД є невід'ємною частиною НТП. Оцінювання НТП лише з точки зору економічної ефективності, без надання пріоритетного значення екологічному аспекту – неприпустиме.

Ще одним важливим показником рівня розвитку господарства СГК є наявність екологічної інфраструктури [2, 13]. До неї відноситься комплекс технологічних систем, закладів, підприємств, споруд, що забезпечують умови для здійснення ПОД, її базу. До екологічної інфраструктури належать: державні і муніципальні органи контролю та моніторингу стану навколишнього середовища, інженерні, очисні, утилізаційні, ландшафтоохоронні споруди різних форм власності і ін.

Наступними важливими суспільно-географічними факторами є **нормативно-правова база ПОД і ефективність механізмів її реалізації та рівень науково-теоретичного обґрунтування й інформаційного забезпечення ПОД**. Їх аналіз є логічним продовженням характеристики попереднього фактору. Адже господарський комплекс включає не лише галузі матеріального виробництва, а й обслуговуючі галузі, серед яких правове, управлінське, наукове, інформаційне і суто екологічне (природоохоронне) обслуговування населення. Наведені фактори відображають рівень забезпечення ПОД цими видами послуг.

Безперечно, що якісний склад екологічного законодавства відіграє провідну роль у організації та здійсненні ПОД. Не менш важливе значення має ефективність реалізації його механізмів. До таких механізмів відносяться економічний, адміністративно-контрольний, юридичний. Усі вони тісно взаємопов'язані і покликані за допомогою стимулюючо-примусових методів забезпечувати здійснення ПОД і дотримання екологічних норм суб'єктами господарювання. В умовах ринкової економіки пріоритет повинен надаватись методам економічного стимулювання. Особливе місце займає механізм екологічного нормування [1]. Рівень наукового обґрунтування та інформаційного забезпечення прямо впливає на ефективність ПОД. Для характеристики цього фактору важливою є наявність на території прикордонного СГК мережі моніторингових закладів, механізмів організації науково-дослідної роботи, забезпечення зацікавлених установ та організацій і всього населення необхідною інформацією.

Особливим об'єктивним фактором ПОД у прикордонному СГК є **рівень розвитку прикордонного (міжнародного) співробітництва** у цій сфері. Участь у міжнародних

договорах, проектах і програмах, членство у міжнародних організаціях чи об'єднаннях, виключною чи однією з цілей яких є охорона природи та вирішення екологічних проблем, створює значні переваги для здійснення ПОД. Значно більші можливості розвивати таке співробітництво мають прикордонні регіони. Просторова близькість, близькість природних та певних соціально-економічних умов суміжних прикордонних територій створюють підстави для об'єднання зусиль для проведення спільної природоохоронної політики.

До суб'єктивізованих факторів ПОД відносяться усі дії суспільства (чи відсутність дій) напрямлені на корегування стану природного і суспільного середовища, координацію відношень у СГК з метою досягнення природоохоронних цілей. Групи об'єктивних і суб'єктивізованих факторів тісно взаємопов'язані, адже друзі в значній мірі впливають на формування перших.

Врахування і аналіз перелічених факторів ПОД у прикордонному СГК дасть змогу більш детально диференціювати напрямки ПОД, найповніше використати економічний і природний потенціал конкретного регіону, а також потенціал прикордонного співробітництва для ефективного розв'язання природоохоронних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верниченко А.А., Васенко А.Г. Концептуальные основы экологического нормирования // Проблемы охраны окружающей природной среды: Сб. науч. трудов. –Х., 1996. –С. 39-52.
2. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. –320 с.
3. Горшков В.Г., Кондратьев К.Я., Лосев К.С. Земля в опасности (Концептуальные аспекты региональной и глобальной экологии в контексте второй конференции ООН по окружающей среде и развитию) // Изв. Рус. геогр. общ-ва. –1992. -№4. –С. 305-315.
4. Горшков В.Г., Кондратьев К.Я., Лосев К.С. Экономический рост, состояние окружающей среды, богатство и бедность // Изв. РАН. Сер. геогр. –1994. -№1. –С. 7-14.
5. Горшков В.Г. Энергетика биосферы и устойчивость состояния окружающей среды // Итоги науки и техники. Сер. теорет. и общие вопр. геогр. –М.: ВИНТИ, 1990. –Т. 7. –238 с.
6. Єврорегіон Буг: Волинська область / За ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина, В.Й. Лажніка. – Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 1997. –448 с.
7. Злобін Ю.А. Основи екології. –К.: Вид-во “Лібра”, 1998. –248 с.
8. Израэль Ю.А., Ровинский Ф.Я. Берегите биосферу. –М.: Педагогика, 1987. –125 с.
9. Луцишин П.В. Вступ до економічної і соціальної географії (основи теорії). –К.: НМКВО, 1993. –160 с.
10. Мирзеханова З.Г. К экологической ситуации в Хабаровском крае // География и природные ресурсы. –1992. -№2. –С. 38-43.
11. Охрана окружающей среды: Модели управления чистотой природной среды / Под ред. К.Г. Гофмана и А.А. Гусева. –М.: «Экономика», 1977. –231 с.
12. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). –М.: ж. «Россия Молодая», 1994. –367 с.
13. Соціально-економічна географія України / За ред. проф. Шаблія О.І. –Львів: Світ, 1994. – 608 с.
14. Фашчевский Н.И., Немченко М.П., Старостенко А.Г. Расселенческий фактор в разработке региональных комплексных программ охраны природы // География и природные ресурсы. – 1992. -№3. –С. 70-76.